

Protagonistes històrics: aules endins, aules enfora

Mariona Massip i Sabater
Universitat Autònoma de Barcelona

Introducció

Qui apareix, qui no apareix, en les ciències socials? Qui són els agents protagonistes de la història escolar? Alguns estudis ens indiquen que les persones no són centrals en les representacions històriques dels nois i noies, i que quan aquestes apareixen ho fan de manera parcial, excloent i poc humanitzada (Massip i Pagès, 2016). És per això que ens centrem en els protagonistes de la història escolar, però també en els que podem trobar fora de les aules, quan construïm coneixement segurament sense adonar-nos-en.

Els estudis sobre els agents de la història escolar ens indiquen que la diversificació historiogràfica no ha tingut repercussió escolar directa, i que tot i la progressiva incorporació de les dones i col·lectius indígenes, sovint no queden integrats en el relat conjunt; encara es mantenen molts invisibilitzats (Vilallón i Pagès, 2013). Les recerques sobre elements no escolars que inclouen discursos històrics mostren una tendència a la incorporació de diferents actors —sobretot infants però també *invisibles*— en productes poc mediàtics i, en canvi, el manteniment d'estereotips i exclusions és molt marcat en aquells de més èxit entre els infants (Massip, 2017).

En aquest treball es planteja *Quin professorat volem?* Volem un professorat crític i reflexiu, capaç d'aprofitar els recursos i discursos que es donen dins i fora l'aula per tal d'expressar-los, fent ús d'aquells que promouen una democratització dels actors i potenciant el pensament crític en aquells més excloents: per què hi ha veus que queden silenciades? Cal recordar que la diversitat d'alternatives, també en els protagonistes, permet models imaginatius amb els quals puguem construir nous futurs possibles, on tinguin cabuda totes les mans i totes les veus.

L'any 2016 la marca de joguines Playmobil va llançar una col·lecció, *La aventura de la historia*, amb 63 figuretes que volien explicar la història de la humanitat. D'aquestes, un 0 % eren dones, davant un 100 % d'homes. Cap infant. Un 80 % representava persones blanques o orientals, i només 3 eren negres —2 de les quals, per cert, eren pirates. Un 63 % d'uropeus, un 16 % d'americans, un 11 % d'asiàtics i un 5 % d'africans. A nivell ocupacional, més de la meitat eren o bé soldats o bé governants.

Qui protagonitza la història que aprenem? Qui protagonitza el passat? I el present? Qui protagonitzarà el futur? Qui escoltem i qui silenciem? Qui queda invisibilitzat? Qui queda visible i qui queda obviat, en la construcció de la societat? Tenim, les persones, un paper central en l'educació? Tenim, les persones, un paper central en les ciències socials?

Des del grup GREDICS, de la Universitat Autònoma de Barcelona, es desenvolupa una línia d'investigació centrada en els i les protagonistes de la història escolar, així com en els seus invisibles —o, més ben dit, *invisibilitzats*. Comptem amb els estudis de l'homenetjat Joan Pagès, Edda Sant, Gabriel Vilallón, Osvaldo Mariotto Cerezer i les tesis de Sixtina Pinochet i Jesús Marolla.

És per això, doncs, que volem saber què passa amb els agents protagonics de la història en els diferents àmbits vitals: en els ambients escolars —aules endins—, però també en altres entorns de la quotidianitat dels infants —aules enfora.

Aules endins: què sabem?, què s'ha investigat?

El currículum

Segons Gabriel Vilallón i Joan Pagès, així com la historiografia i la recerca històrica han avançat molt en la diversificació dels actors i els protagonistes històrics, no podem dir el mateix del currículum escolar i els llibres de text, encara que en aquests últims sí que s'ha notat una tendència d'incorporació de la dona (Vilallón i Pagès, 2013: 119).

La historiografia, de fet, fa dècades que ha trencat amb el discurs dels grans homes, diversificant tant els agents protagonics com els objectes d'estudi. Han estat essencials les aportacions dels annals, la influència de l'antropologia, la historiografia feminista, l'indigenisme, els estudis de microhistòria i el que han aportat en l'estudi de les xarxes i les relacions dels diferents agents socials en contextos concrets; la inquietud pels moviments socials, els diferents models de resistència, la història no oficial; la història social, que s'ha obert als infants, les famílies, el funcionament intern de les comunitats i la dissecció de les relacions de poder. Podem parlar d'un canvi important de perspectiva: per una banda, un intent de construir una història conjunta que, en paraules de Josep Fontana (1999), estigui «escrita a partir de totes les veus, tant les més altes com les més baixes»; per l'altra, una democratització del concepte d'agent històric, entenent que tothom en forma part, sigui de manera conscient o inconscient, des de la voluntat o la no voluntat, des de diferents graus de poder i influència, des de les decisions i les accions tots som engranatge de la realitat històrica.

Aquesta evolució, que també podem detectar en altres ciències socials (economia, política, sociologia obertes a escenaris no oficials, sectors poblacionals sovint exclosos...), no es trasllada de manera clara a l'àmbit escolar.

Entenem que els currículum han estat dissenyats per les ideologies dominants i estan basats en la cultura imperant. Els protagonistes que destaquen són els homes poderosos, les elits i els qui controlen l'economia i el govern.

Així com en alguns països americans el currículum ha anat incorporant protagonistes com els col·lectius indígenes, en àmbit peninsular aquesta assignatura està pendent. Núria Solsona, referent en la coeducació de gèneres, identifica la invisibilitat femenina en el currículum com la primera de les violències contra les dones, ja que anul·la l'existència de les dones i dificulta la tasca de combatre l'androcentrisme dins el sistema educatiu, donat que l'autoritat femenina queda buida de contingut (Solsona, 2016).

El professorat

Què pensa, com actua el professorat de ciències socials amb relació als agents i protagonistes històrics? Jesús Marolla (2017), en una recerca qualitativa sobre què pensen i com actuen quatre docents xilens sobre la incorporació de les dones en la història escolar, detecta una incoherència entre les opinions i les pràctiques d'aquests: assignen importància a la inclusió de les dones, però les seves pràctiques s'emmarquen en les habilitats destinades a conèixer les biografies d'homes poderosos, els conflictes bèl·lics i la participació masculina en activitats comercials. Tot i que adopten la formació de la ciutadania com a eix central, reproduïxen jerarquies de desigualtat i la posició de les dones com a espectadores, sense potenciar la reflexió de les construccions que porten a la invisibilització.

L'alumnat

En un estudi basat en els coneixements d'història de Catalunya de l'alumnat d'ESO, Sant i Pagès (2011) demanaven als i a les joves que en citessin tres personatges importants; només el 3 % de les respostes feien referència a personatges femenins.

En una altra recerca sobre les representacions socials de l'alumnat de 1r cicle d'ESO quant al protagonisme humà de la història (quina importància tenen les persones en les seves representacions?, a qui atribueixen protagonisme?, quin grau d'humanització atribueixen a aquests protagonistes?), vam poder constatar el següent:

En les representacions dels alumnes, complexes i múltiples, les persones no tenen un paper predominant, i en aquells casos en què sí que el tenen són sobretot de sectors socials exclusius (Massip i Pagès, 2016). Exemplifiquem algunes de les dades

obtingudes: en preguntar-los pels protagonistes històrics, un 48 % de l'alumnat va optar per opcions —ja preestablertes— inclusives d'homes i dones de totes les èpoques, però només un 20 % va incloure les persones (o els humans, o la humanitat) en la definició d'*història*; en les identificacions visuals, gairebé la meitat de l'alumnat (44 %) pres com a mostra no va relacionar les imatges que inclouen persones com a representatives del concepte *història*, i aquells que sí ho van fer van reconèixer majoritàriament les persones en entorns de guerra i de cort. En les entrevistes personals van reconèixer de manera unànime que no es parlava de col·lectius invisibilitzats en les classes, tampoc d'infants.

Un 30 % va concretar els protagonistes històrics en personatges específics i grups exclusius, molts dels quals eren governants, militars i científics, un nombre similar al d'aquells que atribuïen la responsabilitat de construcció del futur a polítics, científics i empresaris. Per altra banda, vam detectar una diversitat força equilibrada d'opinions a l'hora de considerar les persones com a agents actius (constructors d'*història*), pacients (víctimes de la *història*) o remarcar les desigualtats entre agents pacients: 39 %, 34 % i 29 % respectivament. Finalment, vam comprovar també que les persones no figuren en les representacions dels alumnes de manera humanitzada, amb les necessitats i capacitats pròpies dels éssers humans, però que en canvi tenen un potencial empàtic molt fort que els permet imaginar diversos escenaris històrics plens de realitats humanes.

Va ser precisament aquesta investigació la que ens va portar a indagar en els recursos no escolars que podien influir els infants en la construcció de representacions sobre els protagonistes històrics. Si aquestes es construeixen en tots els entorns vitals, vol dir que és molt important saber què passa aules enfora! Qui apareix, com apareix, qui no apareix en la *història* que aprenen els nostres alumnes quan es pensen que no estan aprenent?

Aules enfora: què aprenem quan no sabem que aprenem?

Revisant els agents influents considerats per GREDICS en la seva participació en les investigacions de *Récits de l'histoire nationale par les élèves* (2014), vam analitzar els protagonistes que apareixen en obres cinematogràfiques, literàries i joguines amb contingut històric (Massip, 2017).⁸⁸

Després d'analitzar tots els recursos, els vam poder classificar en tres grups o nivells:

1. Els personatges apareixen humanitzats, hi ha una clara diversitat de protagonistes i personatges (gènere, edat, posició social, procedència) i es dona veu als invisibles. Suposa un 18 % dels recursos.

⁸⁸ Destinats a un públic infantil d'entre 6 i 12 anys (etapa d'educació primària) i publicats a Catalunya entre 2014 i 2016.

2. La diversificació dels protagonistes i els personatges és parcial i s'evidencia la pervivència d'estereotips i exclusions. Formen part d'aquest grup un 53 % dels materials.
3. L'exclusió de personatges i protagonistes és evident, així com ho són els estereotips, en un 29 % dels casos analitzats.

Vam anotar també les observacions següents:

Per una banda, evidenciem una tendència positiva en la diversificació de personatges. En el cas literari és molt remarcable l'ús de protagonistes infantils, i també és en la literatura on hem trobat recursos altament humanitzats, de clara diversificació i que donen veu expressa a invisibles i realitats socials complexes. Alguns d'ells, però, recorren força al presentisme. En canvi, en les joguines trobem de manera més evident la pervivència d'estereotips, exclusions i invisibilitats.

Veiem també una tendència a l'ús de tòpics històrics que recorren a unes èpoques i uns col·lectius concrets, en els quals alguns dels seus personatges han creat *sitcoms* fora dels seus contextos històrics i que sovint es mesclen amb personatges ficticis. En aquest cas ens preocupa la difusió de personatges no humans com a éssers històrics, ja que en estudis anteriors hem detectat una minoria d'alumnat que identifica éssers com déus com a protagonistes històrics.

Per altra banda, tot i que no podem saber la difusió exacta que han tingut els diferents recursos, sí que veiem que són precisament alguns dels recursos assignats al tercer grup, caracteritzats per la manca de diversitat dels personatges i la pervivència d'estereotips, els que tenen més projecció. La pel·lícula *Los Minions*, per exemple, va ser la més taquillera de l'any a l'Estat espanyol, i no dubtem de la difusió que tenen les joguines de Playmobil; en canvi, la col·lecció novel·listica «Els forasters del temps» va estar a punt de ser suspesa per poca viabilitat comercial.

De manera paral·lela, caldria fer esment a la gran producció de literatura feminista destinada a la població infantil en els últims anys. La majoria s'escapa de l'objecte d'estudi del que aquí hem esmentat, però tant en l'àmbit de la ficció com en el de l'adaptació de biografies es detecta una tendència a mostrar models femenins autònoms, valents, transgressors, rebels i transformadors. Destaquem, per exemple, *Contes de bona nit per a nenes rebels* (Estrella Polar, 2017), un recull de 100 biografies de dones de diferents èpoques, procedències i estatus social.

Podem veure, doncs, que, igual que en l'àmbit escolar, aules enfora també hi ha una gran voluntat de diversificar els agents històrics, però els canvis són no només molt lents i entrebancats, sinó també molt parcials. Sembla que s'opta per la introducció amb comptagotes de certs col·lectius —dones, infants en alguns casos, poblacions indígenes en algunes zones—, però el discurs construït a partir de la interacció dels dife-

rents agents socials és encara, si no inexistent, molt escàs. Volem destacar en aquest cas l'*Atles de Catalunya* (Edicions 62, 2014), que presenta en totes les seves il·lustracions gran diversitat de persones, amb presència d'homes i dones, infants i gent gran, amb diferents ocupacions i estatus: treballant el camp, jugant, filant; capellans i monges, soldats, pescadors, camperols, burgesos; en els capítols del present, mostra també persones negres, musulmans, cadires de rodes, etcètera. També la novel·la juvenil *Els Vallbona al Far West*, de la col·lecció «Els forasters del temps», una història d'aventures que dona veu a diferents col·lectius històrics (colons americans, indis, esclaus), on els infants tenen protagonisme, els personatges apareixen altament humanitzats sense defugir malalties, vellesa o conflictes i afronten situacions històriques complexes com el racisme, la violència o els tractats territorials en l'expansió colonial.

Conclusió

La incorporació de nous protagonistes i la democratització dels agents històrics és fonamental, per una banda, per afavorir la identificació dels alumnes amb les realitats, persones i experiències amb les quals es posen en contacte (Vilallón i Pagès, 2013), així com per incorporar nous models de persones i col·lectius que permetin crear models imaginatius per elaborar nous futurs possibles (Anguera i Santisteban, 2012; Guldi i Armitage, 2016; Solsona, 2016). Per l'altra, per crear espais d'igualtat i diferència en l'ensenyament que donin cabuda a totes les veus, i per la construcció d'un present en el qual tothom es consideri protagonista, amb una ciutadania participativa sense exclusions.

Ens cal trencar amb més vehemència del que hem fet fins ara amb un model en què les persones no tenen una posició central i en el qual se segueix invisibilitzant tant, deixant el paper d'agents protagonics a homes amb poder polític, militar i intel·lectual propi d'una història escolar que privilegia els valors nacionals, eurocènrics i masculins.

En una de les investigacions citades, un alumne ens comentava que si es parlés de col·lectius marginats a l'aula no se sentiria tan sol. El nostre alumnat forma part d'un món de desigualtats en què també ells poden ser invisibles o invisibilitzadors. Optem per una ciutadania crítica amb les invisibilitats —les del passat, les del present, les possibles del futur—, capaç de qüestionar-les i rebel·lar-s'hi aules endins, aules enfora.

Bibliografia

ANGUERA, C.; SANTISTEBAN, A. (2012). «El concepto de futuro en la enseñanza de las ciencias sociales y su influencia en la participación democrática». A: N. Alba; F. F. García; A. Santisteban (eds.). *Educación para la participación ciudadana en la enseñanza de las ciencias sociales* (1). Sevilla: Díada.

GULDI, J.; ARMITAGE, D. (2016). *Manifiesto por la historia*. Madrid: Alianza Editorial.

MAROLLA, J. (2017). «El profesorado chileno frente a la enseñanza del papel de las mujeres en la historia. Desafíos y ventajas de la transformación de las prácticas». *Enseñanza de las Ciencias Sociales* (16), 81-90.

MASSIP, M. (2017). «Y fuera del aula, ¿quiénes son sus protagonistas?». *XXVIII Simposio de Didáctica de las Ciencias Sociales. Deconstruir la alteridad desde la didáctica de las ciencias sociales: educar para la ciudadanía global*. Universidad de Córdoba i AUPDCS.

MASSIP, M.; PAGÈS, J. (2016). «Humanos frente a humanos: la necesidad de humanizar la historia escolar». A: García, Arroyo, Andreu (eds.). *XXVII Simposio de Didáctica de las Ciencias Sociales. Deconstruir la alteridad desde la didáctica de las ciencias sociales: educar para la ciudadanía global*. Universidad de Las Palmas i AUPDCS.

SANT, E.; PAGÈS, J. (2011). «¿Por qué las mujeres son invisibles en la enseñanza de la historia?». *Historia y Memoria* (3). Publicación semestral editada por el Doctorado en Historia de la Facultad de Ciencias de la Educación de la UPTC, 129-146.

SOLSONA, N. (2016). *Ni princeses ni pirates. Per educar nenes i nens en llibertat*. Vic: Eumo Editorial.

VILALLÓN, G.; PAGÈS, J. (2013). «¿Quién protagoniza y cómo la historia escolar? La enseñanza de la historia de los otros y de las otras en los textos de estudio de historia de Chile de educación primaria». *Clío & Asociados* (17), 119-136.

DOCS. 2

Quins són els reptes de l'ensenyament de les ciències socials i de l'educació per a la ciutadania? Per contestar aquesta pregunta hauríem de pensar quina ciutadania volem educar, quin professorat volem formar i quin futur volem construir.

En un món global on les tecnologies de la informació, de la comunicació i dels intercanvis són cada dia més avançades, els problemes socials relacionats amb la pobresa, la manca de democràcia, la desigualtat, les injustícies o els conflictes bèl·lics semblen augmentar.

En aquest context, l'ensenyament de les ciències socials ha de ser un instrument de reflexió sobre la justícia social i per a l'acció social, una crida a la consciència històrica com a consciència crítica de la ciutadania, una aportació essencial per a la millora de la salut democràtica.

En aquest llibre hi trobareu experiències educatives d'educació primària, secundària i universitària. També hi trobareu recerques realitzades en totes les etapes educatives, que ens ajuden a pensar la innovació en l'ensenyament de les ciències socials, de la geografia i de la història, per formar una ciutadania democràtica crítica, competent per interpretar els problemes i els conflictes socials, responsable i compromesa amb el canvi social.

Avet blau en record de l'Alfons Valenzuela.
Facultat de Ciències de l'Educació, UAB.